

І. Ю. Робак,
д-р. іст. наук, науковий консультант Центру медичного краєзнавства
Харківського національного медичного університету,
м. Харків, Україна
Г. Л. Демочко,
канд. іст. наук, директор Центру медичного краєзнавства
Харківського національного медичного університету,
м. Харків, Україна

МЕДИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Статтю присвячено місцю медичного краєзнавства у сучасній науці, яке має потужний науковий потенціал. Автори дали визначення поняттю медичного краєзнавства, окреслили його об'єкт та предмет, вказали на зв'язок з іншими дисциплінами. Зазначено, що після конкретизації позиції медичного краєзнавства, активність досліджень у цьому напрямі зростає, з'явилася спеціальна рубрика в фаховому історичному виданні. Як висновок, автори наголошують – медичне краєзнавство це самостійна, дієздатна галузь, студії якої мають базуватися на історичній методології та методах суміжних дисциплін.

Ключові слова: В. Отамановський; медичне краєзнавство; О. П. Реєнт; П. Т. Тронько; Харківський національний медичний університет; Центр медичного краєзнавства; часопис «Краєзнавство».

Поява на науковому небосхилі національного краєзнавства, якому дав нового життя академік П. Т. Тронько, вимагає від істориків осмислення та нових підходів у розробці його окремих складових. Як зазначав П. Т. Тронько ще у 2000 році, «краєзнавство – це сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевості, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах» [1]. Ці традиційні «троньківські» елементи залишали поза увагою дослідників зокрема медичне краєзнавство, яке у визначенні П. Т. Тронька криється в «інших аспектах».

Зауважимо, що медичне краєзнавство почало студіюватися багато років тому, коли ще це поняття не було науковцями визначено і введено до наукового обігу. Першим дослідником у цій галузі став один з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства Валентин Отамановський. Працюючи упродовж 1924–1928 років в архівосховищах у пошуках матеріалів про Вінниччину, В. Д. Отамановський вперше наштовхнувся на джерела з історії медицини та аптечної справи регіону. Вони зацікавили дослідника.

Відтоді історико-медичне краєзнавство увійшло до кола його наукових інтересів. Переглянувши сотні актових книг з багатьма тисячами фактів, вчений-краєзнавець створив свою першу студію в цій площині. Нею стала праця «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст.», написана наприкінці 1920-х років, а надрукована в 1930 р. [2]. У подальшій науковій діяльності професор В. Д. Отамановський активно досліджував питання медичного краєзнавства Поділля та Слобожанщини, на якій оселився 1958 р. [4–9].

Сучасне національне краєзнавство напрацювало потужний потенціал. Цей потенціал можна і необхідно використовувати для розвитку та популяризації нових галузей, зокрема медичного краєзнавства, яке не менш важливе для історії регіону, ніж літературне, релігійне, географічне чи економічне. Як зауважив у своїй доповіді на початку 2012 р. Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, «напрацьований за останні роки досвід краєзнавчої роботи допомагає визначити основні напрями наукової діяльності всіх структур Спілки». Не дивлячись на те, що медичне краєзнавство не було тоді ще

визначене, як самостійна галузь краєзнавчого знання, О. П. Реєнт яскраво показав, що краєзнавство різноманітне, воно не тільки відкрите до співпраці із суміжними науками, а й має вже такі позитивні результати, які дозволяють виокремити нові галузі краєзнавства. Справедливо обнадійливо О. П. Реєнт зазначив, що краєзнавство має «міждисциплінарний характер, закладений історією, етнографією, геологією, археологією, природознавством, генеалогією, культурологією тощо». Саме тут, у підвалинах краєзнавства і має стояти медична складова, адже «міждисциплінарний характер краєзнавства висвітлює загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникнення різних галузей знань при вивченні конкретного краю» [10; 11]. Тому підняття питання ідентифікації медичного краєзнавства та визначення його місця у краєзнавчій науці – це нагальна потреба часу, актуалізована самим розвитком науки та створенням проекту Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року [12].

Донедавна медичне краєзнавство не було представлене в жодній фундаментальній праці з краєзнавства. Фрагментарно медико-краєзнавчі студії зустрічались, проте дуже рідко. У краєзнавчій пресі за 1993–2014 рр. таких досліджень аж чотири! Історики Харківського національного медичного університету вперше визначили поняття «медичне краєзнавство» та ввели його до наукового обігу [13; 14]. З того часу медичне краєзнавство стає предметом вивчення багатьох науковців. Зокрема, ініціатива істориків Харківського національного медичного університету була підтримана колегами з інших вишів. Про це свідчить запровадження медичного краєзнавства у теоретичну і практичну роботу зі студентами медичних вишів, яке втілюється в життя кафедрою українознавства та філософії Івано-Франківського національного медичного університету – опорною в системі Міністерства охорони здоров'я України з нормативних та елективних курсів гуманітарного циклу підготовки, серед яких і «Краєзнавство» [15].

Кафедра суспільних наук Харківського національного медичного університету дала поштовх цьому напрямку, та вже сьогодні

можна побачити запровадження передового досвіду не тільки профільними вишами України. Бібліотечні співробітники також займаються запровадженням медичного краєзнавства у практичну роботу. Зокрема, Чернігівська обласна наукова медична бібліотека стала кошиком медичного краєзнавства Чернігівщини, закладом неодноразово проводилися тематичні конференції, видано ґрунтовну працю «Відомі лікарі Чернігівщини» тощо [16].

Отже, з нашої точки зору, *медичне краєзнавство – це галузь національного краєзнавства, що вивчає всі аспекти медицини та охорони здоров'я певного регіону, району або іншої місцевості у ретроспективі та сьогоденні*. Об'єктом медико-краєзнавчих студій є обраний регіон, а предметом – стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, в тому числі й фармацевтичних (державних, приватних, громадських), медична і фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров'я, фармації тощо. На підставі їхніх досліджень має формуватися цілісне уявлення про процес розвитку усіх складових охорони здоров'я у регіоні.

Медичне краєзнавство сьогодні – органічний напрям краєзнавства, який має досліджуватися на загальнонаукових та специфічних методологічних засадах. Не зважаючи на різноманітність галузей краєзнавства, об'єкт його дослідження в них один (певна місцевість), а різні предмети (історія краю, його географія, економіка, культура, медицина та охорона здоров'я тощо). А якщо так, то логічно визначити й деяку спільність у методології всіх галузей краєзнавства. Не ускладнюючи її для дослідників краю (серед яких багато не тільки науковців, а й пересічних людей навіть без вищої освіти), зазначимо, що головним методом будь-якого галузевого краєзнавства (й медичного зокрема), з нашої точки зору, має бути збір і систематизація різними способами корисної інформації про минувшину і сучасність краю. Інші методи дослідження для наукової обробки зібраних відомостей потрібно вже краєзнавцям-науковцям брати з відповідних наукових галузей (історичних, географічних, геологіч-

них, сільськогосподарських, економічних, технічних наук тощо). Так, для медичного краєзнавства це будуть методи історії медицини, соціальної історії, історії повсякдення, містознавства, соціальної медицини та організації охорони здоров'я, демографії, статистики тощо.

За нашої ініціативи рубрика «Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідний потенціал» з 2014 р. посіла своє законне місце на шпальтах друкованого органу НСКУ та Інституту історії України НАН України – часопису «Краєзнавство». За короткий відтинок часу її існування в ній побачили світ матеріали Г. Демочко [13], В. Алькова [17], І. Робака [18], О. Топчія [19], Л. Товкун [20], В. Ільїна [21], А. Якуби [22]. У статті Г. Демочко встановила, що місце медичного краєзнавства досі чітко не визначено, через що наукові студії цієї галузі не мають великої популярності. Особлива увага у публікації приділена порівнянню медичного та історичного краєзнавства. Авторкою до наукового обігу вводиться нове поняття – історико-медичне краєзнавство. Як результат, Г. Демочко стверджує, що медичне краєзнавство – самостійна галузь краєзнавчих досліджень, воно повинно студіюватися нарівні з іншими галузями – історичним, економічним, географічним краєзнавством тощо.

Володимир Альков у статті «Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих» розглянув зміни в ставленні до психічно хворих пацієнтів Харківської губернської земської лікарні та закладів, що їй передували. Автор дійшов висновку про десакралізацію образу божевільного, що навіть при прогресивній гуманізації в умовах кадрових проблем та специфіки роботи мало зворотній ефект.

Стаття Ігоря Робака у 1–2 номері за 2015 рік присвячена життю видатного гігієніста, малляріолога В. Фавра. У статті простежується життєвий шлях, професійна і громадська діяльність медика, виділені найважливіші факти його біографії, наголошується на історико-краєзнавчій складовій дослідження, а саме на внеску В. Фавра в організацію охорони здоров'я Харкова. Дослідник відзначив, що В. Фавра без перебільшення можна вважати фундатором сучасної харківської місь-

кої санітарно-епідеміологічної служби. А вже наступний подвійний номер журналу цього ж року містив нову статтю І. Робака у співавторстві з А. Якубою, в якій автори дослідили процес виникнення і розвитку аптечного бізнесу в Харкові в дорадянську добу. Проаналізовано організаційні принципи функціонування «вільних» аптек і результати їхньої діяльності, виявлена динаміка розростання аптек у різні роки. Науковці наголошують на проблемних аспектах у відкритті та існуванні комерційних аптечних закладів. Цікавинкою публікації стали причини та особливості конкурентної боротьби серед власників аптечної галузі, законодавчі перепони при отриманні дозволу і юридичному оформленні відкриття аптеки, місця її розташування тощо.

Лідія Товкун своє дослідження присвятила висвітленню багатогранної діяльності вчених-гігієністів Одеського медичного інституту в 1921–1941-х рр. Авторка встановила, що дослідження холери Л. В. Громашевського відіграли значну роль у розробці загальноприйнятої в нашій країні системи боротьби з цим небезпечним захворюванням; С. С. Аглицький сформулював теоретичні основи всіх методів очищення стічних вод; М. М. Костямін визначив перспективні напрями у харчовій, комунальній і шкільній гігієні.

Студія Вадима Ільїна знайомить читача з амбулаторно-поліклінічною допомогою в Харкові в повоєнні радянські часи (1945–1991) в ракурсі історико-медичного краєзнавства. Дослідник розглядає актуальну для незалежної України тему розвитку первинної ланки охорони здоров'я в розрізі медичного краєзнавства. Автор реконструює такі етапи цього процесу в радянському Харкові як повоєнна відбудова, становлення нової дільничної служби, об'єднання лікарень з поліклініками в рамках реформування медичної галузі у кінці 1940 – на поч. 1950-х рр., спеціалізацію і реорганізацію амбулаторно-поліклінічної мережі в 1970–1980-ті рр., розкриває причину нерівномірності територіального розподілу амбулаторної допомоги. Дослідник вважає, що амбулаторно-поліклінічна мережа Харкова у повоєнний час пережила порівняно швидке відновлення, але досить довгий період розвивалася наздоганяючими темпами відносно зростання місь-

кого населення і розбудови нових районів, до середини 1960-х рр. не була впорядкована в плані рівномірного розміщення територіальних дільниць. Впродовж 1960-х рр. відбулося суттєве зростання амбулаторно-поліклінічної мережі, яке дозволило вже з початку 1970-х рр. перейти до реалізації масштабних планів з випереджального довгострокового розвитку до 2000 р., який не вдалося реалізувати в повній мірі.

Олександр Топчій у своїй роботі досліджує місце і роль сільських працівників медичної сфери Чернігівщини в становленні і розвитку сільської медицини регіону в 20–30-х роках ХХ століття. Автор доводить, що сільська медицина Чернігівщини відображала загальний стан соціально-економічного життя держави, що позначилося головним чином на становищі та розвиткові інфраструктури медичних закладів регіону та тяжких умовах праці і побуту сільських лікарів регіону на фоні значного поширення численних епідемій та відсутності належного фінансування.

З цього року започаткована рубрика «Медичне краєзнавство» і в матеріалах щорічної Міжнародної Інтернет-конференції «Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я» [23]. На жаль, всі надруковані медико-краєзнавчі студії носять винятково історичний характер, а сучасний вимір галузі поки що не знаходить свого розкриття.

З метою організації, координації, наукового і методичного керівництва, контролю за проведенням наукових досліджень з медичного краєзнавства, а також популяризації їх результатів у Харківському національному медичному університеті створений Центр медичного краєзнавства як окремий науковий структурний підрозділ. А для запровадження медико-краєзнавчої складової в процесі підготовки майбутніх медиків з метою покращення їх національно-патріотичного виховання, зокрема виховання в них почуття гордості за рідний край, до навчального плану введена дисципліна «Краєзнавство». Крім суто наукової діяльності, Центр надає теоретичну і методичну допомогу науково-педагогічним працівникам у викладанні курсу «Краєзнавство», організує та проводить студентські конференції, теоретичні семінари, «круглі столи», читання, презентації, дискусії, конкурси, екскурсії тощо, веде видавничу діяльність.

Отже, оглядаючи ситуацію, що склалася у сфері сучасного краєзнавства, зазначимо необхідність підтримувати й заохочувати студії з медичного краєзнавства, яке може стати тим «свіжим повітрям», що сколихне й інші галузі та дасть можливість студіювати їх більш ґрунтовно. Результати, отримані в медико-краєзнавчих дослідженнях, доводять, що медичне краєзнавство – це окрема, самостійна, дієздатна галузь краєзнавства. Такі результати стають прикладом для розвитку інших галузей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тронько П. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Тронько – К., 2000. – 271 с.
2. Отамановський В. До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст. / В. Отамановський // Збірник пам'яті академіка Т.Г. Яновського / за ред. акад. Д. Заболотного, О. Корчак-Чепурківського та І. Шмальгавзена. – К., 1930. – С. 322–334.
3. Отамановський В. Борьба медицины с религией в Древней Руси / проф. д-р ист. наук В. Отамановський; под ред. проф. М. Барсукова и доц. И. Устинова. – М.: Медицина, 1965. – 188 с.
4. Отамановський В. И. А. Ролле и Ю. Д. Талько-Грынцевич : (к истории рус.-польск. науч. связей) / В. Отамановський // Советское здравоохранение. – 1962. – № 8. – С. 75–77.
5. Отамановський В. Медицинское прошлое южного Правобережья Украины XVIII в. : материалы по истории рус. медицины : ист.-мед. исслед. / В. Отамановський. – Саратов : [б. и.], 1952. – 168 с.
6. Отамановський В. Отечественные лекари-новаторы второй половины XVIII в., создавшие более прогрессивное направление в лечении чумы, и роль их как зачинателей рациональной терапии / В. Отамановський, д-р ист. наук. – Саратов, 1958. – 42 с. – (Труды Саратов. мед. ин-та ; т. 10, вып. 1).
7. Отамановський В. Реформы в Речи Посполитой, направленные на создание государственной системы здравоохранения, и их значение для Правобережной Украины / В. Отамановський // Советское здравоохранение. – 1959. – № 7. – С. 35–41.

8. Отамановський В. Перші аптеки на Україні / В. Отамановський // Фармацевтичний журнал. – 1960. – № 2. – С. 60-68.
9. Отамановський В. Розвиток аптечної справи на Україні із середини XVII до початку XIX ст. / В. Отамановський // Фармацевтичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 48–57; № 6. – С. 56–67.
10. Звіт Національної спілки краєзнавців України. Доповідь голови НСКУ члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта // Краєзнавство : науковий журнал. – 2012. – № 1. – С. 13–22.
11. Реєнт О. «Хай надихають славні імена» / О. П. Реєнт // Урядовий кур'єр. – 2013. – 13 вересня.
12. Реєнт О. Краєзнавство – невід'ємна складова сучасності / О. Реєнт // Слово Просвіти. – Ч. 27 (716) 11–17 липня 2013 р. – С. 5.
13. Демочко Г. Історичне і медичне краєзнавство: проблеми ідентифікації та співвідношення / Г. Демочко // Краєзнавство : науковий журнал. – 2014. – № 1. – С. 93–99.
14. Робак І. Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи / І. Робак, Г. Демочко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Історичні регіони України: минуле та сучасність» (м. Харків, 28–29 листопада 2013 р.) – Х. : ХНАДУ, 2013. – С. 17–19.
15. Любчик І. Краєзнавство в структурі українознавчих дисциплін вищої школи: досвід Івано-Франківського національного медичного університету / І. Любчик // Обрії, 2014. – №2. – С. 61-62.
16. Розвиток медичного краєзнавства на сучасному етапі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://uoz.cn.ua/news494.htm>. – Назва з екрана.
17. Альков В. Харківська губерньська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих / В. Альков // Краєзнавство : науковий журнал. – 2014. – №2. – С. 71–81.
18. Робак І. Талант, відданий оздоровленню Харкова (до 140-річчя з дня народження В. В. Фавра) / І. Робак // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №1/2. – С. 207–213.
19. Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: рол сільських медичних працівників (1920–1930 рр.) / О. Топчій // Краєзнавство : науковий журнал. – 2014. – №2. – С. 81–94.
20. Товкун Л. Внесок учених-гігієністів Одеського медичного інституту в розвиток гігієни в Україні (1921–1941 рр.) / Л. Товкун // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №1/2. – С. 213–218.
21. Ільїн В. Амбулаторно-поліклінічна допомога в Харкові в повоєнні радянські часи (1945–1991 рр.) в ракурсі історико-медичного краєзнавства / В. Ільїн // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №1/2. – С. 218–225.
22. Робак І. . Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові XIX – на поч. XX ст. / І. Робак, А. Якуба // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №3/4. – С. 199-206.
23. Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я : матеріали III Міжнародної наукової Інтернет-конференції, 2-9 листоп. 2015 р. / Харк. нац. мед. ун-т ; [редкол. : І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко]. – Х. : ФОП Панов А. М., 2015. – 182 с. (з іл.)

Робак І. Ю., Центр медичного краєзнавства Харківського національного медичного університета, Харків, Україна

Демочко А. Л., Центр медичного краєзнавства Харківського національного медичного університета, Харків, Україна

МЕДИЦИНСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

В статье определено место медицинского краеведения в современной науке. Отмечено, что медицинское краеведение имеет мощный научный потенциал. Авторы дали определение медицинскому краеведению, выделили его объект и предмет, проследили на связь с другими дисциплинами. Указано, что после определения позиции медицинского краеведения активность исследований в этом направлении увеличилась, появилась специальная рубрика в специализированном историческом издании. В результате исследования сделан вывод, что медицинское краеведение – самостоятельная сфера научного знания, исследования которой должны базироваться на исторической методологии и методах смежных дисциплин.

Ключевые слова: *А. П. Реєнт; В. Отамановський; журнал «Краєзнавство»; медичне краєзнавство; П. Т. Тронько; Харківський національний медичний університет; Центр медичного краєзнавства.*

Robak Igor, Center of medical Study of Region of Kharkiv National Medical University

Demochko H., Center of medical Study of Region of Kharkiv National Medical University

MEDICAL STUDY OF REGION IN THE CONTEXT OF HISTORY AND PRESENT TIMES

Definition of the modern concept of «Study of Region» was formed in 2000 by academician P. Tronko. In his opinion, the Study of Region does the research of a specific region in its various aspects. Unfortunately, the interpretation of the concept was too strict, and there was no place for medical aspects in the definition of the Study of Region.

The researching of medical Study of Region started many years ago. Valentyn Otamanovsky became the first researcher in this area, he studied the history of medicine and pharmacy of Vinnytsia region.

National Study of Region has high potential that is to be used for the development of the medical aspect. According to O. Reyent, the Study of Region is diverse and open for cooperation with related sciences, this definition points excellently to the interdisciplinary nature of the Study of Region.

Until now researches on the medical Study of Region were rare – during the last 10 years only four articles were published in the leading journal «Kraieznavstvo». At the initiative of the historians of Kharkiv National Medical University in 2014, the medical Study of Region obtained a column in the abovementioned journal. The studies of A. Demochko, I. Robak, V. Alkov, L. Tovkun, V. Ilyin, A. Topchii, A. Yakuba have already been published there. In addition, its main ideas have been introduced not only into the scientific use, but also into the work practice with medical students within the frames of «Study of Region» course.

With the purpose to coordinate the scientific and methodical management of conducting of researches, an acting Center of medical Study of Region has been established in Kharkiv National Medical University. In addition, the Center is working in order to improve national patriotic education. «Study of Region» discipline has been included to the training program of the physicians for the students; it also studies medical component. Student conferences, academic seminars, round tables, presentations, discussions, contests are regularly held.

As a result of the research conducted, the authors have concluded it is necessary to support and stimulate the researches to work in the field of medical Study of Region. It will not only show the potential of medical Study of Region, but also impulse the other sciences.

Key words: *O. P. Reyent; V. Otamanovsky; «Kraieznavstvo»; medical Study of Region; P. T. Tronko; Kharkiv National Medical University; Center of medical Study of Region.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Багмет М. О.*

© Робак І. Ю., Демочко Г. Л., 2016

Дата надходження статті до редколегії 09.03.2016